

Törenin Sözle Beyanı: Kurucu ve Çağdaş Metinlerde Törelî Türk Edebiyatı

Erhan Çapraz¹

ÖZ

Törelî Türk Edebiyatı, kadim töreyi, edebî bir çatı altında toplamayı kendisine şiar edinen anlayışın genel adıdır. Törenin esasını, Allah (C.C.) belirler. Dolayısıyla edebî gelenek, doğrudan esasını O'nun (C.C.) belirlediği hakikat alanına bağlı bir teşekkül ve tekâmül süreci yaşar. Başta *Orhun Âbideleri* olmak üzere, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Dîvân-ı Hikmet* ve *Kitâb-ı Dedem Korkut* gibi eserlerin tümü tamamen törelî bir niteliği haizdir. Bunlar, genellikle Allah lafz-ı celâli ve “be” harfinin sembolizmi; yani besmele ile söze başlar. Elbette bunda Karahanlı dönemi Türkçe *Kur'an-ı Kerim* tercümelerinin de tesiri büyüktür. Fakat her halükârda törelî edebî dairede *Kur'an* ve sünnetin belirlediği hakikat alanına bağlı bir edebî gelenek söz konusudur. Yeni devletin kuruluşu sırasında maalesef edebî gelenek ile bu alan arasına bir set çekilmiştir. Bu yüzden edebî geleneğe, gerçek ve hakikî kimliğinin yeniden kazandırılması elzemdir. Elbette gelenekte buna dair törelî edebî faaliyetler her zaman olmuştur ve olacaktır. Bu bağlamda yazıda; öncelikle Törelî Türk Edebiyatı'nın *Orhun Âbideleri*, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık*, *Dîvân-ı Hikmet* ve *Kitâb-ı Dedem Korkut* gibi kurucu metinlerinde *töre* ve *Türk* konularının nasıl ele alındığı değerlendirilmiş ve ardından ikinci bölümde *Törelî Türk Edebiyatı* kavramı ve çağdaş metinlerde törenin temel veçheleri üzerinde durulmuştur. Kısacası, Törelî Türk Edebiyatı'na yakından bir temaşa ile bu edebiyatın imkânları ele alınarak bunların törelî edebî gelenekte yeniden ortaya çıkarılması adına bazı tekliflerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Töre, Sanat, Edebiyat, Hakikat Alanı, Törelî Türk Edebiyatı.

1 Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
erhancapraz38@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8705-4981>

“Eline, diline, beline” sahip olmanın eğitimini vermek ya da buna talip olmak insanı köleleştiren ve dahası karanlık ortaçağa ait bir meşgaleydi; oysa çağdaş insanın bilmesi elzem olan ‘elini, dilini, belini’ ‘özgürleştirme’nin yöntemleriydi.

Salih Çift

Giriş

İlmî hayatta hakikatin izinden Aristo ile salt akılla da olsa gidebilen âdemoğlu, maalesef günümüzde Rene Guenon’un belirttiği üzere (1991, s. 26) hakikati sadece kendi katına indirgeyerek kendi hakikatinin derdine düştü. Bu arada bizler ise hakikati kaybettik. Dahası hakikat namına bize sunulanların hepsi de yukarıdaki epigrafta Salih Çift’in vurguladığı üzere, Cenab-ı Hakk’tan ayrı özgürleşebileceğini düşünen pozitivist zihnin hezeyanlarından ibaret kaldı. Akademi, bugün geldiğimiz noktada bile, sadece aklın doğmalarına bağlanarak Batı’dan tevarüs ettiği kuramları kendi çalışmalarına tatbik suretiyle mutlu mesut hayatına devam ediyor. Fakat maalesef bu tür çalışmalardan elde edilen neticeler, hak ve hakikatten fersah fersah ıraktır. Halbuki Cenab-ı Hakk’ın töre nizamı dairesinde her şey yerli yerinde akıp gidiyor. Dolayısıyla doğrudan Yaratanından ibdâ kabiliyetini almış olan âdemoğlunun sanat ve edebiyat kudretini de bu töre nizamı dairesinde ele alıp değerlendirmek elzemdir. Elbette mevzuumuz Türk Edebiyatı olduğu için değerlendirmelerimiz doğrudan Törelî Türk Edebiyatı üzerinden yapılacaktır. Yazıda, ilk olarak asıl kurucu unsur “töre”nin esasları verilecek; sonrasında ise Türk Edebiyatı’nda bu esas üzere, kendi tabii mecrasında akıp giden edebî geleneğin bazı eserlerinde de açıkça tebarüz eden töre nizamının temel veçheleri temaşaya çalışılacaktır. Bu sayede ise Törelî Türk Edebiyatı’nın imkânları ortaya konulmuş olacaktır.

1. Törelî Türk Edebiyatı’nın Kurucu Metinlerinde Töre ve Türk

Edebî gelenekte ilk olarak törenin Türk ile kaynaşıp bütünleştiği yer, kurucu metinlerdir. Bu bağlamda Törelî Türk Edebiyatı’nda *Orhun Âbideleri*, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü’l-Hakâyık*, *Dîvân-ı Hikmet* ve *Kitâb-ı Dedem Korkut* gibi kurucu metinler, büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Orhun Âbideleri

Malûm olduğu üzere *Orhun Âbideleri*, Türkçenin en eski metinlerinin yazılı olduğu taşlardır. Eser, tamamen töreye bağlı olduğu için bundan sonra ele alacağımız eserlerde de açıkça görüleceği gibi ilkin söze ‘Tengri’ kelimesi ile başlar (Ergin, 1999, s. 2). Aynı zamanda eser, hem hitabetnâme (nutuk) hem de siyasetnâmenin sınırlarına dahildir. Nitekim, Bilge Kağan

Yazıtı'nda "Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?" (Ergin, 1999, s. 17) denilerek Türk'ün il nizamı, töre ile denkleştirilir. Bu anlayış, İslamiyet ile birlikte "halifelik" kurumuna tahvil edilerek aynen sürdürülmüştür. Çünkü törede, süreklilik esastır. Mesela yukarıda ilkin Bilge Kağan Yazıtı'nda, yani *Orhun Âbideleri*'nde gördüğümüz "nutuk" türünün İslamiyet'ten sonra da tarikat büyüklerinin dervişlerini irşad için söyledikleri manzum sözlere alem olduğu görülmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk

Töre, Türklerin aynı zamanda ilk töre lugatı da olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de, "El kalır törö kalmas" töresözünde de açıkça müşahede edileceği üzere, "görenek, âdet, görenek ve insaf" mânâsına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2023, s. 411).² Belki bugüne kadar pek dikkat edilmeyen törönün "insaf" mânâsı ise bunun doğrudan hakikate dönük tarafını bize iyice aşikâr kılar. Zira *Kubbealtı Lugatı*'nde insaf, "Hakka ve adalete uygun davranış, nefse değil vicdana uyarak adalette hareket etme, merhametli davranma" mânâsına gelir. İnsaf, töreli toplumda öylesine büyük bir fazilete sahiptir ki bu yüzden Hz. Peygamberimiz (s.a.s.) "İnsaf, dinin yarısıdır" (Bilmen, 2015, s. 455) buyurmuşlardır. Dolayısıyla bu durum, 'insaf'a da bağlı olan törenin hakikatini yeterince vâzih kılar diye düşünüyoruz. Kâşgarlı'nın lugatında (2023, s. 318, 424) bir de "törö-" (türemek, yaratılmak) ve "töröt-" (yaratmak; takdir ve ıslah etmek) fiilleri mevcuttur ki "Tenri yalnuq törötti" (Allah, insanı yarattı) misalinde görüleceği üzere, törenin yegâne asıl merciinin Cenab-ı Allah olduğunu bize tamamen aşikâr kılar. Hatta lugatta (2023, s. 411) "odanın başköşesi" mânâsına gelen "töre" isminin de bizzat mevcut olması, törenin elbette Türk dilinin kinayeye dönük yapısı dahilinde bize makamını da tebcil eder.

Bu bağlamda lugatta (2023, s. 163) "Türk" kelimesine baktığımızda ise yine kinayeye dayalı aynı manzara ile karşılaşırız. Türk kelimesi için ilkin tabii olarak "Nuh'un -aleyhisselam- oğlunun adı; Allah'ın, Nuh'un -aleyhisselam- oğlu olan Türk'ün neslinden gelenlere verdiği bir ad; Türklerin her bir ferdî" mânâsı verilirken; ikinci olarak ise "Türk", "herhangi bir meyvenin olgunlaşmasının orta noktasını bildiren bir edat" niteliği kazanmıştır. Bu durum ise aslında bize Rabbimizin Tîn suresinin 4. âyetinde "Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık" suretinde buyurduğu üzere, kelimenin tıpkı ilk mânâsında olduğu gibi, Cenab-ı Hakk'ın diğer tüm insanlar gibi Türk'ün yaratılışına da verdiği (yüklediği) büyük ehemmiyeti gösterir. Bu

2 *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de halk kültürü esasında tebartüz eden törenin mahiyeti hakkında bkz. Çapraz, 2024a.

bağlamda kelimenin ilk mânâsı ile ikinci mânâsının birbirini tamamladığı bir vahdet hâli açıkça göze çarpar. Nitekim Kâşgarlı da Türk kelimesinin izahatında aynı âyete telmihte bulunmaktadır.

Daha en başından ifade etmek gerekirse bu durumun teşekkülünde, Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren doğrudan töre nizamına bağlı hanif bir millet olmaları gerçeği yatar. Dolayısıyla lugattaki “Türk” maddesine daha yakından bakmakta büyük fayda mevcuttur (2023, s. 163):

“Nuh’un -aleyhisselam- oğlunun adıdır. Bu, Allah’ın, Nuh’un -aleyhisselam- oğlu olan Türk’ün neslinden gelenlere verdiği bir addır. Nitekim ‘insan’ (al-insanda) ‘Elbette insanoğlunun üzerinden, henüz hiç sözünün edilmediği bir zaman geçmiştir’ âyetinde Âdem’in -aleyhisselam- adı olup burada tek bir kişi için kullanılmıştır. ‘Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına indirdik; ama inanıp yararlı işler yapanlar bunun dışındadır’ âyetinde geçen ‘insan’ kelimesi ise, bir çokluk adıdır; çünkü teklerden istisna (hariç tutma) yapılamaz. Burada da böyledir. Nuh’un -aleyhisselam- oğlunun adı olan Türk, teklik ifade eden bir addır. Neslinin adı olduğunda ise, bir çokluk adıdır. Nitekim ‘beşer’ kelimesi de teklik ve çokluk yerinde kullanılmaktadır. Bunun bir başka örneği de ‘Rûm’ kelimesi olup İshak’ın -aleyhisselam- oğlu İysu’nun oğlu Rûm’un adı iken onun nesline de bu ad verilmiştir. Türk kelimesi de böyledir.

Biz ‘Türlere bu adı yüce Allah verdi’ dedik; çünkü bize Kâşgarlı Halef oğlu şeyh, imam, zahid Hüseyin, Garkıoğlu’ndan, o da Ebûd-Dunyâ oğlu adıyla tanınan Şeyh Ebû Bekr Mugûdu’l-Carcarât’den ahır zaman üzerine yazmış olduğu bir kitapta Allah Resulü’nün -sallallahu aleyhi ve selem- şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Yüce Allah şöyle buyuruyor: ‘Benim kendilerine ‘Türk’ adını verdiğim ve doğuya yerleştirdiğim bir ordum vardır. Bir kavme kızsarsam bu ordumu, onların başına bela ederim.’

Bu, Türklerin bütün insanlara karşı sahip oldukları bir üstünlüktür; çünkü Allah onların adını bizzat kendisi koymuş ve onları yeryüzünün en yüksek, havası en temiz bölgesine yerleştirmiş, üstelik ‘benim ordum’ diyerek onları kendisine ait kılmıştır. Kaldı ki Türklerin, güzellik, sevimlilik, parlak yüzlülük, ediplilik, büyüklere saygılı davranma, ahde vefa, övünmekten uzak durma ve yiğitlik gibi övülmeğe değer pek çok güzel vasıfları vardır. Şairin biri şöyle der:

kaçan körse am türk

{bodun} ayğa anın aydaçı

munar tegir uluğluk

munda naru keslinür

‘Türkler onu görse ‘şeref ve ululuk bu adama yaraşır, bundan sonra da arkası kesilir’ derler.’

Türklerin her bir ferdine de ‘türk’ denir. Çokluğu da böyledir. Örnek olarak ‘kimsen’ ‘Sen kimsin’ diye sorulan kişi buna ‘türk-men’ ‘Ben Türküm’ diye cevap verir. Yine ‘Türk ordusu atlandı’ anlamında ‘türk süsi atlandı’ denir.”

Kâşgarlı'nın yukarıdaki izahında daha ilk paragrafta aslında Türk üzerinden temel vurgunun doğrudan “insan”a olduğu görülür. Kâşgarlı bunu doğrudan törenin asıl kaynağı *Kur'an*'dan iktibas ettiği âyetler sayesinde yapar. Türk'ün teklikten çokluğa giden tarafını ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yukarıda nakledilen hadis-i şerifine bağlı bir surette ortaya koyar. Yani Türk, müesses Tanrı töresi (nizam) için yaratılmıştır. Bu yüzden de “Türklerin, güzellik, sevimlilik, parlak yüzlülük, edeplilik, büyüklere saygılı davranma, ahde vefa, övünmekten uzak durma ve yiğitlik gibi övülmeğe değer pek çok güzel vasıfları vardır.” (Kaşgarlı Mahmud, 2023, s. 163). Dolayısıyla töre, kadim Türklerin de esasını belirler. Kâşgarlı'nın yukarıda naklettiği hadisin aslında hadis ilmi açısından bir hükme kaynaklık edecek şartları taşımadığı halde doğrudan bir hadis olarak ele alınması, *Divânü Lugâti't-Türk*'de Türk ve onun töresinin Hz. Peygamber ile irtibatlı kılınma çaba ve kaygısının ehemmiyetini de açıkça ortaya koyar.

Bu esas, bizzat *Divânü Lugâti't-Türk*'de besmele ile başlayıp *Kur'an*, hadis ve sünnete bağlı bir lugat yapısı suretinde tebarüz eder. Bu yapı ve anlayışın *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyk*, *Divân-ı Hikmet*, *Kitâb-ı Dedem Korkut* vd. gibi daha pek çok eserde de aynen sürdürüldüğü görülür. Zira sadece töre, ebed-ezel çizgisinde bizi O'na (C.C.) bağlar. Özellikle de Karahanlı döneminde büyük yoğunluk kazanan Türkçe *Kur'an* tercümelerinin hiç şüphesiz bu süreçte katkısı çok fazladır. Öyle ki *Atebetü'l-Hakâyk*'ın Törelî Türk Edebiyatı'nın ilk Türkçe manzum hadis tercümesi olduğu kabul edilmektedir (Korkmaz, 2000, s. 603-613).

Kadim Türklerin Yaratılış ve Tufan mitlerinde de bu töreye bağlılık, esaslı bir surette ortaya konulur. Mesela, tıpkı Nûr suresinin 45. âyetinde açıkça belirtildiği üzere, yaratılış mitolojisinde de yaratılış gerçeği 'su' ile başlar. W. Radloff'un Telengitlerden derlemiş olduğu efsanede ise kıyamet, törenin bozulmasıyla birlikte gerçekleşir (İnan, 1986, s. 22-24).

Kutadgu Bilig

Törelî Türk Edebiyatı'nın aslında bilinen ilk kitabı olan *Kutadgu Bilig*, baştan sona bir “töre” kitabıdır. Diğer törelî kitaplarda olduğu gibi besmele ile başlayan eserde ilk beyit ise bize doğrudan törenin hakikatini verir:

“Bayat atı birle sözüğ başladım

Törütgen igidgen keçürgen idim” (Yûsuf Hâs Hâcib, 1991, s. 17).

Beyite iyice dikkat edilirse Yûsuf Hâs Hâcib’in söze doğrudan “Bayat atı birle”, yani “Allah adı ile” başladığı görülür. Bugün “Bayat” denildiğinde maalesef akla hemen kelimenin “eskimiş; tazeliğini kaybetmiş, zamanı ve modası geçmiş” mânâlarının gelmesi dilde zaman içerisinde seküler zihniyete bağlı yaşanan bir yozlaşmayı da işaret eder. Zira tarih boyunca seküler zihniyet, dine ait her şeyi yozlaştırmak için dili ve alfabeyle kullanmıştır.

Beyitte töre bakımından dikkatimizi çeken bir başka kıymetli husus ise Yûsuf Hâs Hâcib’in söze hem “bâ” harfinin sembolizmi (=besmele çekmek) ile hem de Cenab-ı Hakk’ın Bayat (el-Kadîm) ismi yanında, yine Esmâü’l-Hüsna’sından Törütgen (el-Hâlık), İgidgen (er-Rabb, el-Muhyî), Keçürgen (el- Mümît) ve İdi (er-Rabb) isimleri ile başlamasıdır. Yûsuf Hâs Hâcib’in töre gereği eserine O’nun (C.C.) en güzel adlarıyla başlarken Bayat adından hemen sonra Törütgen (Türetim yaratan) adına yer vermesi ise hayli dikkat çekicidir. Bu durum bize, elbette Cenab-ı Hakk’ın yaratma ilkesine bağlı bir menşee mitini hatırlatırken; Kâşgarlı’nın “Türk” maddesinden anladığımız kadarıyla burada dolaylı yoldan Türklere yapılan bir telmihi de aklımıza getirir. Dolayısıyla eser, her bakımdan Türk’ü töreye bağlar ve gerçekten de Sait Başer’in (2005) belirttiği üzere tam bir kut ve töre kitabıdır.

Atebetü’l-Hakâyık

Atebetü’l-Hakâyık’ta ise Edîb Ahmed-i Yüknekî, Törelî Türk Edebiyatı’na doğrudan bir kapı aralar. Bu eser de söze hemen besmele ile başlar. Besmeleden sonra gelen ilk beytin başında da Cenab-ı Hakk’ın adı mevcuttur:

“İlâhî ökiş hamd ayur [men] saña

Senin rahmetindin umar men oña” (Edîb Ahmed-i Yüknekî, 2019, s. 69).

Eserin adından da anlaşılacağı üzere, Edîb Ahmed-i Yüknekî eserinde töreyi bir anlamda “eşik” istiaresine göre kurgulamıştır. Eserde “töre” kelimesi ilkin Hz. Peygamber’in (s.a.s.) faziletlerinden bahsedildiği fasılda geçer:

“Ol ol halka yiği kişi kutluğu

Töremişde yok bil aña tuş teñe” (Edîb Ahmed-i Yüknekî, 2019, s. 71).

Ayrıca yukarıdaki beyitte onun asıl kut sahibi olduğu ve yaratılmışlar içerisinde ona denk ve muadil birinin olmadığı dile getirilir. Bu durum tasavvufî geleneğe bağlı olarak töre dairesinde geçerli cevherü’l-cevahir (tözlerin tözü), yani “Hakikat-i Muhammediyye (Nur-ı Muhammedî)

anlayışına da oldukça muvafıktır. Beyitteki “töremişde” kelimesinin eserin diğer nüshalarındaki “töredmişte; töretmişte; töretmişde” şeklindeki farklarına (=çeşitlenme) bakıldığında ise töreye tıpkı yukarıda ele aldığımız iki eserde de olduğu gibi Allah’ın (C.C.) “Törütgen” adı ile, yani “törüt-” (yaratmak) fiiline bağlı olarak yer verildiği görülür. Ayrıca eser, “âyet, hadis ve hikmetli beyitleri Türk okuyucusuna sunar.” (Kaçalın, 2020, s. III).

Dîvân-ı Hikmet

Her ne kadar tam bir telif eser niteliğini haiz değilse de Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'i de elbette doğrudan hikmete açılan bir kitap olması hasebiyle tamamen töreye bağlıdır. Dolayısıyla eser, söze ilkin besmele ile başlar:

“Bismi’lla dép báyân eyley hikmât aytıp

Táliplerge düür ü gávhar saçtım mén-e

Riyázatni kıattıñ tartıp kanlar yutup

Mén dáftár-i sâni sözün açtım mén-e” (Hoca Ahmed Yesevî, 2019, s. 46).

Dîvân-ı Hikmet, eserin Mısır nüshasını hazırlayan Mehmet Mahir Tulum’un belirttiği üzere, “yüzyıllar boyunca Orta Asya’nın daha çok okuma yazma bilmeyen Türk ahalisine *Kur’an* ve sünnet öğretisinin belli başlı kavramlarını aktaran” (2019, s. 9) bir töre kitabıdır. Dolayısıyla eser, “Yesevîliğin *Kur’an* ve hadise dayanan İslâmî esaslarını, Yesevî'nin propagandasını yürüttüğü tarikat yolunun *Kur’an* âyetleriyle buyurulmuş olan kulluk görevlerini eksiksiz yerine getirme, iyi işler işleme, yasaklanmış kötü iş ve davranışlardan kaçınma, bunun yanında her an Allah’ı anarak dua ve niyazda bulunma, Tanrı katına yakınlaşmak (kurbet) için nefsi isteklerin esiri olmaktan kurtarıp kalbi Hakk sevgisiyle doldurma, yücelikler dünyasından gelecek görüntülerin yansımaları sağlamaya üzere gönül aynasını (ruhu) arıtıp parlatma, son amaç olarak da aşkına düşülen yüce varlığın, yani Hakk’ın ‘dîdârını görme’ mutluluğuna kavuşma şeklinde özetlenebilecek esaslardan ibaret bir yol olduğunun dile getirildiği” (Tulum, 2019, s. 18) hikmetler bütünüdür.

Yukarıdaki hikmetin son dizesinde geçen “defter-i sani” sözü ise oldukça dikkat çekicidir. Tulum, bu sözü şöyle izah eder (2019, s. 284):

“Defter-i sâni. İkinci defter. Bugüne kadarki yayınlarda ne olduğu, neye karşılık bulunduğu anlaşamadığı için üzerinde yakıştırma yolu zorlama açıklamalar yapılan bu sözün anlamı, bu yazmada da yer alan Mümâcât başlıklı uzun şiirdeki beyitlerle aydınlığa kavuşmaktadır. Aşağıya alınan bu beyitlerde görüldüğü gibi; şeriat, tarikat, hakikat ve marifet konularında

olmak üzere, Yesevî'nin dilinden kendisine ait dört defterden (=kitap) söz edilmekte, bunların muhtevaları açıklanmakta, dolayısıyla ikinci defterin (= kitabın) tarikat konusunu anlatan, ya da bu konuları ele alan bir kitap olduğu belirtilmiş olmaktadır. Bu durumda bu kitap hikmetleri içine alan kitaptır; dolayısıyla bütün hikmet mecmuaları bu adın kapsamına girer.

Bu dünyada benim dört defterim var;

(Kim) (bunları) horlasa, kendi hor düşer;

Kur'an okuyup, dua edecek olsa da,

Elini açıp (Yaradan'a) övgüler düzecek olsa da.

Birinci defterim şeriat (yolu),

İkincisi (ise) tarikat yolu.

Üçüncüsü hakikat denizi,

Dördüncüsü rahmet deryası”

Dolayısıyla Ahmed Yesevî'nin buradaki defterden muradı açıktır. O, hak, hakikat ve irfan yolu tasavvuf için dört kitap hazırlamıştır. Defter, aynı zamanda hikmetlerin öncelikle sözlü kültürde teşekkül ettiğine, daha sonra bunların unutulmaması için yazı ile kayda alınması lüzumuna da işaret eder. Elbette Yesevî'nin asıl muradı, *Kur'an*'da bize açıkça bildirildiği üzere defteri sağ ellerine verilenlerden olmak (İsrâ, 71), yani cennete girme hakkını kazanmaktır. Asıl en dikkate değer husus ise defter-i sani, Bodrogligeti'nin bildirisinde kullandığı kavramla bir “İmitatio Muhammedi”; yani “Hz. Muhammed'le aynileştirme”dir (Bodrogligeti, 1992, s. 1-11'den Tulum, 2019, s. 18). Dolayısıyla eser, aynı zamanda bize doğrudan “Nur-ı Muhammedi”nin hakikatini verir.

Buradaki defter vurgusu, diğer taraftan bize törenin doğrudan söze dönük yapısını da işaret eder. Zira, Allah'ın tek tözden yaratma ilkesine dayalı bu anlayışın (=törelî edebî gelenek) en temel niteliği ise “kelâmî”, yani “şifâhî”, “sözlü/sözel” olmasıdır. Bu bağlamda gelenekte anonim niteliğini haiz tüm ürünler bu kapsamda değerlendirilmelidir. Hatta ferdî nitelikte olanların bile zamanla anonimleşmeye doğru gidişlerinde de bunların özünde kaynağını doğrudan *Kur'an* ve sünnetten alan “hakikat alanı”na (Çapraz 2022: 88; Çapraz 2021: 116) bağlı oluşları yatar. Dolayısıyla gelenek, hakikat alanına bağlı olduğu müddetçe ister anonim ister ferdî nitelikte olsun tüm ürünleri kendi çatısı altında “bir”leştirir. İşte Törelî Türk Edebiyatı, tam da buradan doğar.

Kitâb-ı Dedem Korkut

Gelenekte elbette tahkiyeye dönük olarak doğrudan töreye bağlı teşekkül eden bir diğer eser ise *Kitâb-ı Dedem Korkut*'tur. Kitaba adını veren Dedem Korkut, daha kitabının *Mukaddime*'sinde karşımıza sahâbiye yakın bir kimlik ile çıkar (2016, s. 71). *Mukaddime*'de büyük bir ağırlığa sahip olmakla birlikte ayrıca bazı Oğuzname nüshalarına da hayat veren töresözler (atasözü), hiç şüphesiz törenin tahkiye ile bütünleştiği en temel alanlardır. Tahkiye, başta görklü Tanrı olmak üzere, Hz. Peygamber, Ehl-i Beyt, Dört Halife; Kâbe, Mekke, Hacı; *Kur'an*, Amme ve Yasin sureleri; cuma günü, ezan, hutbe, hoca; ümmet, nikâhlı eş, baba, ana, deve, kardeş ve son olarak tekrar Allah'ın güzelliği üzerinden bizim için âdeta bir töre nizamı tesis eder. Son olarak kadınları, "solduran sop", "dolduran dop", "evin dayağı" ve "nice söyleyen bayağı" suretinde dörde ayırarak; "evin dayağı" olarak nitelendirdiği Hz. Aişe ve Hz. Fatıma validelerimizin soyu üzerinden de töre nizamının toplum çatısını teşkil eden esas aile yapısını belirler.

Elbette besmele ile başlayan eser, baştan sona bir töre destanıdır. Bu yüzden de "Oğuzname geleneği" dairesinde teşekkül eden tüm hikâyeleri kendisine bağlar. Bunların zaman içerisinde, tahkiyeli diğer ürünlere dönüşebilmesi de tamamen töreye bağlı bir keyfiyettir. Dolayısıyla gelenekte, sadece töre esasında ibdâ ve icrâya bağlı bir "tür"leşme söz konusudur.

2. Törelî Türk Edebiyatı ve Çağdaş Metinlerde Töre Nizamının Temel Veçheleri

Bu edebiyat, Yûsuf Hâs Hâcib'in belirttiği üzere, Cenab-ı Hakk'ın "Törütgen" (Yaratan, Türeten) ism-i şerifini merkezine alan edebî geleneğin adıdır. Gelenek, esasını doğrudan O'nun (C.C.) belirlediği töreye bağlıdır. Dolayısıyla hakikat alanını da töre belirler. Abdülkadir Dağlar, bu edebiyatın aslî hususiyetlerinin fitrî, tözel/cevherî, nizâmî ve adlî, tüzeli/şer'î, örfî ve şifâhî olduğunu savunur (2022, s. 104-105).³ Dağlar, burada fitrî derken değerleri yansıtan, aslî olanı hatırlayan ve hatırlatan; tözel/cevherî derken türeyişin ilk nüvesini söz yoluyla arayan, aratan ve bulmaya sevk eden; nizâmî ve adlî derken manevî ve maddî hiyerarşik düzen ve teşrifat dâhilinde tüm unsurlara hak ettikleri kıymeti verdiren ve unsurlar arasındaki nizâmî ölçü, denge ve ahengi gözetiren; tüzeli/şer'î derken törenin temel zeminini teşkil eden şeriat nizamına uyan sözleri edebî daire içerisinde kabul eden, uymayanları da edebe mugayir sayıp daire dışına iten ve örfî derken de töre dairesi ve örf zincirinin tüm unsurları ile beraber hoca-talebe, şeyh-mürîd,

3 Edebiyat, bu süreci hiç şüphesiz en iyi bir surette "şiiir"de tebarüz ettirmiştir. Bu yüzden törelî şiiirin mahiyeti hakkında bkz. Dağlar, 2024.

usta-çırak hukukuna dayanan edebiyatı kastetmektedir. Bu bağlamda, Törelî Türk Edebiyatı, mevcut akademik kabule de uygun bir surette, Dîvân Edebiyatı Geleneği, Tekke Edebiyatı Geleneği, Âşık Edebiyatı Geleneği, Cumhuriyet Dönemi Törelî Türk Edebiyatı Geleneği başlıkları altında bir araya getirilebilir (Dağlar, 2022, s. 105-114). Diğer yandan töre çatısı altında tamamen bütünlüğü sağlamak maksadıyla yüzyıllara göre elbette ürünlerin manzum-mensur, sözlü-yazılı, anonim-ferdî nitelikleri göz önünde bulundurularak tek bir bütün halinde Törelî Türk Edebiyatı da teşkil edilebilir.

Yine Batı’da esasını doğrudan törenin belirlediği, A. K. Coomaraswamy, R. Guenon ve F. Schuon gibi metafizik düşünürlerin fikrî zeminini teşkil ettiği “Geleneksel Edebiyat Teorisi” (Livingston, 1998) de bizimle aynı edebî anlayışı güder. Fakat onların -meburen- daha ziyade Hıristiyanlığa bağlı geliştirdikleri metafizik gerçekliğe dayalı teorik bir anlayışına karşılık bizde bizzat son meşru din olan İslâm’ın töre nizamına göre teşekkül eden bir hakikat alanı mevcuttur. Dolayısıyla söz konusu bu zenginliğin farkında olmamak veya farkında olup da alanın gelenekteki gerçekliğini küllendirmeye çalışmak, beyhude bir gayrettir.

Geleneğin gerçekliği üzerinden bakıldığında ise tüm kadim milletlerin edebiyatlarının dine bağımlı bir teşekkül ve tekâmül süreci yaşadığı görülür. Tıpkı bizde olduğu gibi gelenekteki ilk şekiller dinî; ilk icracılar da din adamlığı vasfı ağır basan sanatkarlar olmuştur. Dolayısıyla seküler ve pozitivist bir anlayışla geleneğe karşı kürek çekmek veya geleneğe dönük lüzumsuz müdahalelerde bulunmak elbette bu geleneğe çok büyük zararlar verir. Mesela gelenekte böyle bir durumu, yeni devletin kuruluşu esnasında halk hikâyecilik geleneğine bizzat müdahale edilerek tecrübe edildiğini biliyoruz. Bu hususta daha önceki bir yazımızda da yer verdiğimiz Ahmet Özalp tespitleri oldukça dikkat çekicidir: Halk hikâyeleri, bayat bir zihniyetin ürünü olarak görülerek bunlar üzerinde “oynama”, “çıkarma” ve “değiştirme” yolu ile “sansürleme” yapılmış ve asırları şamil “kadim” ve “köklü” bir geleneğe adeta “büyük bir ker” vurulmuştur (Özalp 2016: 9-10, 12; Çapraz 2024b). Yine Victoria Holbrook (1998: 224, 226), bu tarz müdahaleleri “muazzam müdahaleler” olarak nitelendirerek bunların Cumhuriyet aydınının edebiyatımıza yabancılaşmasında ve bugün hâlâ edebî geleneklerimizin okutulmaktan ziyade tartışılıyor olmasında büyük bir role sahip olduğunu belirtmektedir.

Bu bağlamda edebiyatın yeniden halka mâl olabilmesi için törelî bir edebî yaklaşımın her alanda elzem olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Tanzimat’tan beri geleneğin Batı karşısında yaşadığı gelgit ve edebî zikzaklar,

halkın da edebiyattan kopuşuna başlıca âmil olmuştur. Bir de buna yeni devletin kuruluşu esnasında edebî geleneğe yapılan lüzumsuz müdahaleler eklenince yaşanan edebî buhranın aslında ne kadar büyük olduğu açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu durumun farkında olan töreli edipler, *Büyük Doğu*, *Mavera*, *Diriliş* hareketlerinde görüleceği gibi daima bundan kurtuluşun çarelerini aramışlardır. Elbette halkın sanat ve edebiyat ile doğrudan bir işi olmadığını düşünen bu beşerî zihniyet, tamamen seküler ve pozitivist bir anlayış ile kendi dar ve dışı tamamen kapalı kalıpları dahilinde olmasını da sanat ve edebiyatın bir alamet-i farikası kabul etmiştir. Fakat siyasî ve ideolojik gayelerini gerçekleştirmek için lazım olduğunda, sanat ve edebiyatı etkili bir silah gibi kullanmaktan da asla geri durmamışlardır. Halbuki tarih boyunca tamamen töreli bir zeminde neşv ü nema bulmuş bu sanat ve edebiyattan hak ve hakikat namına sayısız faydalar elde edilmiştir. Bunun aksi tavırlarda ise töreli büyük şairimiz Yahya Kemal'in belirttiği üzere yazar-çizer takımı kendini halka mâl ettirememiştir. Bu durum, Tanzimat'tan beri yaşadığımız edebî buhrana da âdeta tuz biber ekmiştir. Dolayısıyla bizler *“artık, edebiyatın hakikî heyecanlarına, hislerine, fikirlerine muhtacız.”* (Yahya Kemal, 2024, s. 31-32).

Yahya Kemal, Süleyman Şevket Bey'in hazırlamış olduğu iki ciltlik “Güzel Yazılar” adlı müntahabat kitabı üzerinden, bazı edebiyat-şinasların müfrit bir Avrupa-perestlikle malul olan köksüzlüklerini şu şekilde tenkid eder:

“Dünyada bizden başka bir millet yoktur ki mekteplerindeki müntahabat kitapları ancak son neslin eserlerine makes olsun. Edebiyat ve tarih dersleri Türk gençlerini Türk yetiştirebilecek yegâne derslerdir. Halit Ziya Bey'den ötesini görmemek maatteessüf bugünkü neslin yalnız gençlerinin değil, muallimlerinin, ediplerinin, şairlerinin de şîârı oldu. Bu kadar köksüz bir nesil Avrupa ve Amerika'nın hiçbir milletinde görülemez.” (2024, s. 34).

Yine Yahya Kemal'e⁴ göre bunlar, *“Türk edebiyatının nâ-mer'i ufuklarını bir türlü aşamayan müflis zavallular”*dır (2024, s. 34). Dolayısıyla elbette mazinin satır aralarında kalmış bu tür rivayetler, bugün içinde bulunduğumuz “Türk Edebiyatı” mı, yoksa “Türkçe Edebiyat” mı türünden tartışmaların bize müsebbib müelliflerini de verir. Elbette çözüm, töre esasında ebed-ezel çizgide ilerleyen edebiyata yüzümüzü, hatta tüm vücudumuzu tamamen döndürmekten geçer. Yoksa sadece beşerî bir zihniyetle malul sanat ve edebiyattan arzulanan müsbet bir netice maalesef hiçbir zaman elde edilemeyecektir.

4 Yahya Kemal'e dair töreli bir yaklaşım için bkz. Karakuş, 2024.

Meseleye akademik açıdan bakıldığında da aslında değişen hiçbir şey yoktur. Mesela Türkiye sahası folklor araştırmacıları, ilmî çalışmalarının merkezine Batı'yı ve "kendileri"ni değil de sadece "gelenek"i ve geleneğin merkezi "Azerbaycan"ı koymuş olsalar idi bugüne kadar sadece beşerî bir zihniyet ile malul olmayacaklar ve dahası yerli ve millî bir bakış açısıyla tüm meselelerimize kuram temelli bir yaklaşımı da çoktan geliştirmiş olacaklar idi. Bu durum, en azından maksatlı olarak böyle bir zihniyeti gütmeyenler için hâlâ geçerli bir çıkış noktası olabilir elbette.

Yeni devletin kuruluşu esnasında maalesef geleneğe dönük doğrudan bazı müdahaleler olmuştur. Fakat bugün, "Törelî Türk Edebiyatı" adı altında geleneğe dair her şeyi bir çatı altında toplamak gayet mümkündür. Hatta rıza-i ilahi düşünüldüğünde süreç bir tür zorunluluğu da iktiza eder. Kısacası, yeni devletin teşkili sırasında maksatlı olarak geleneği bozan olgucu ve beşerî müdahalelere bugün de ısrarla sarılmanın artık, kimseye hiçbir faydası yoktur. Aslında meseleye edebiyat tarihinin penceresinden bakılınca yukarıda adını zikrettiğimiz yedi güzel adamın başlattığı edebî teşebbüs ve teşekküllerin mevcudiyeti de önümüzde büyük bir miras olarak durmaktadır. Ayrıca Yahya Kemal'in yukarıdaki tenkidleri, törelî bir yaklaşımla hazırlanacak edebiyat tarihi, antoloji, güldeste, biyografi ve monografi incelemelerinin de ne kadar büyük bir ehemmiyeti haiz olduğunu bize açıkça göstermektedir. Nitekim bizim bu gaye ile Törelî Türk Edebiyatı çalışmaları kapsamında Fuzûlî'nin "Su Kasîdesi" (Dağlar, 2023), Mehmet Âkif Ersoy'un "Çanakale Şehîdlerine" (Karakuş, 2023) ve Necip Fazıl Kısakürek'in "Sakarya Türküsü" (Çapraz, 2024c) üzerine hazırlamış olduğumuz şerh-tahlil çalışmalarımızın burada hatırlatılmasında büyük bir fayda mevcuttur. Yine tüm disiplinlere açık www.torelifikir.net sitemiz de yeni törelî çalışmalara yön vermek gayesi ile yazar ve okuyucuların hizmetine girmiştir.

Diğer taraftan, yeni "ulus devlet" in inşası esnasında projeye dönüşen bir millî edebiyat arayışına dönük çalışmalar, bize bu hususta da bir fikir verebilir. Bu bağlamda Nusret Safa Coşkun'un 1936'da Açık Söz gazetesinde dizi olarak yayımlanan röportajlarında dönemin şair ve yazarlarına sorduğu "Cumhuriyet'le birlikte millî bir edebiyat yaratılıp yaratılmadığı" sorusuna onların verdiği cevaplar, oldukça dikkat çekicidir. Dolayısıyla burada onlardan birkaçı üzerinde durmada büyük bir fayda görüyoruz.

Muhafazakâr edebî camianın öncüsü Necip Fazıl Kısakürek, Coşkun'un "Bugüne kadar millî bir edebiyat oluşturup oluşturamadığımıza" dair sorusuna şöyle cevap verir:

"Maalesef bir kısmına gayrimillî diyebiliriz. Gayrimillî diyebileceğimiz taraf Tanzimat'tan sonra başlayan ve gayet sıf bir taklit satılmı delemeyen

edebiyattır ki yokluğu dolayısıyla gayrimillîdir. Bir hadiseyi veya bir hâlet-i rubiyeyi muayyen bir toprağa izafe etmekle o toprağa mâl etmek her zaman kâbil olmaz.

Türk ismi, Türk milletinin ismi Türk coğrafyasına ait isimler millî edebiyat olmak için lazım gelen yegâne unsurlar değildir. Bu isimlerin altında o millete iç hayatı yakalamak ve bina etmek lazımdır.” (Coşkun, 2018, s. 57).

Yine, “Biz nasıl millî bir edebiyat yaratabiliriz?” sorusuna Kısakürek’in cevabı şöyledir:

“Eksik olan orijinal tefekkür adamımızı yetiştirmek, korkunç bir şahsiyet hummasına kapılmak ve cemiyetimizi içimizden doğacak yeni bir dünya, millet ve insan görüşünün teknesinde yoğurmakla...” (Coşkun, 2018, s. 57).

İlginçtir ki ulus devletin inşasında önemli bir rol oynamış olan Mehmed Fuad Köprülü’nün de millî edebiyatın oluşumuna dair fikirleri Kısakürek ile aynı minvaldedir:

“Bizim son nesil edebiyatının, Avrupa şekillerini tamamen almaya çalıştığı hâlde bir türlü millî bir mahiyet almaması, Fransız edebiyatının soluk bir gölgesi olmasından, yani hususi bir ruku ve bariz bir şahsiyeti bulunmamasından ileri geliyor. Eğer bizim romancılarımız, son şairlerimiz Garp tekniğini alırlarken Fransız maneviyatını da beraber getirmemiş olsalardı, bugünkü Türk romanı yalnız isimleri Türk ismine tebdil edilmiş acemi bir Fransız romanı şekline girmezdi.” (Coşkun, 2018, s. 21).

Herhalde bu hususta en güzel cevabı ise, “Benim milletimden ve vatanımdan olan her Türk’ün edebî eseri benim için millî edebiyattır” (Coşkun, 2018, s. 15) diyen Hüseyin Cahit Yalçın vermiştir. Fakat bunun Yunus Nadi Abalıoğlu’nun vurguladığı üzere, fikirle tıraşlanarak işlenmiş bir Türkçe lisanla ve bütün muhite ve bütün kâinata şamil bir ilim ve irfanla mücehhez duygu ile yapılması şarttır (Coşkun, 2018, s. 227). Dolayısıyla maalesef bugünlere kadar da gelen sanat, edebiyat ve akademideki asıl meselemizin tamamıyla töreye muvafık bir yaklaşım sergileyememek olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Sonuç

“İl gider töre kalır” töresözünde açıkça vurgulandığı üzere, Türk toplum hayatında aslanan unsur töredir. Çünkü töre, bu âlemde kıyamete kadar sürecek Tanrı nizamının esasını teşkil eder. Bu yüzden bir töresözde, “Şeriat akan bir pınar, töre ise onun yanında biten otTUR” denilmiştir. Her

ne olursa olsun bu nizamı karşı kürek çekmek, Cenab-ı Hakk'ın şeriatına muhalif bir tavidir ve asla kabul edilemez. Zaman zaman bu tür faaliyetler görülsün bile halkta bunların tamamen bir karşılığının olduğunu ifade etmek elbette zordur. Dolayısıyla tıpkı *Dîvânı Lügâti't-Türk*'teki içerdiği karşılık gibi töreyi, “odanın başköşesi”ndeki yerine oturtmamız elzemdir. Yoksa, sadece kendisine Batı'yı mehaş alan seküler ve pozitivist anlayıştan ve bu anlayışa bağlı fikir ve teorik yaklaşımlardan hak ve hakikate dönük bir fayda hiçbir zaman elde edilemez. Dolayısıyla Törelî Türk Edebiyatı'nın imkânları, her zaman ve her zeminde mevcuttur. Zaten imkânın (=hem varlığı hem yokluğu tasavvur edilebilen, varlığı kendisinden olmayıp başkasına muhtaç olan *mümkün*) kendisi de töredendir.

Bu bağlamda, hazır yeri gelmişken burada, Türk Edebiyatı'nın tamamen Törelî karakterinin ortaya konulması için bazı tekliflerimizi de sıralamak istiyoruz: Birincisi, üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin müfredatına törelî karakteri haiz dersler ivedilikle konulmalıdır. Ayrıca enstitü bünyesinde başta Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı olmak üzere diğer anabilim dallarına konulacak derslerle de törelî anlayışın disiplinlerarası etkinliği mutlaka sağlanmalıdır. İkincisi, Türk Dili ve Edebiyatı'nda bizim daha önce masal, halk hikâyesi, destan, türkü ve fıkra gibi ürünler üzerinde tecrübe ettiğimiz gibi yapılacak diğer çalışmalar ile tüm ürünlerin hakikate dönük törelî veçhelerinin ortaya çıkarılması elzemdir. Üçüncüsü, Törelî Türk Edebiyatı'nın hiç şüphesiz en kıymetli ayağını ise “lisan” teşkil eder. Dolayısıyla tamamen törelî bir anlayış ile lisanımıza dönük çalışmaların da ivedilikle yapılmasında hakikat namına elbette büyük faydalar mevcuttur. Dördüncü ve son olarak tamamen törelî bir yaklaşımla edebiyat tarihi, antoloji, güldeste, biyografi ve monografi tarzında kaynak eserler hazırlanmalıdır. Bizim yukarıda sözünü ettiğimiz şerh çalışmaları, www.torelifikir.net sitesinde yayınlanan yazılar ve son olarak bu kitapta yer alan makaleler, elbette bu hususta güzel birer misal teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

- Başer, S. (2005). *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre*. İstanbul: İrfan.
- Bilmen, Ö. N. (2015). *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: elik.
- Bodrogligeti, A. J. E. (1992). Ahmad Yasavî’s Concept of ‘Daftar-i Sanî. *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu*, Ankara: Feryal, 1-11.
- Çapraz, E. (2021). *Bedriddin ile Zöhra*. İstanbul: Kapı.
- Çapraz, E. (2022). Hakikatın Hikâyesi, Hikâyenin Hakikatı: Bir Hakikat Alanı Olarak Türk Halk Hikâyeleri. Erdem Can Öztürk (Ed.). *İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (s. 87-99). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Çapraz, E. (2024a). Halk Kültürü Açısından Dîvânü Lugâtî’t-Türk. *Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâtî’t-Türk*. Bilal Kemikli ve Mehdiin iftçi (Ed.), içinde (s. 275-304), Ankara: YTB.
- Çapraz, E. (2024b). Tasavvuf-Türk Halk Hikâyesi İlişkinine Pertev Naili Boratav Eleştirisi Üzerinden Bir Yaklaşım Denemesi. *10. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi-Türk Halk Edebiyatı* içinde. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Çapraz, E. (Ed.) (2024c). *Törelî Türk Edebiyatı alışmaları-3: Sakarya Türküsü (Şerh-Tablil)*. İstanbul: DBY.
- Coşkun, N. S. (2018). *Millî Bir Edebiyat Yaratabilir miyiz?*. Şaban Özdemir (Haz.). Ankara: Çolpan.
- Dağlar, A. (2022). Edebî Töre atısı Altında: Törelî Türk Edebiyatı. Erdem Can Öztürk (Ed.). *İSLARA Uluslararası İslâm Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (s. 100-115). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Dağlar, A. (Ed.) (2023). *Törelî Türk Edebiyatı alışmaları-1: Su Kasidesi (Şerh-Tablil)*. İstanbul: DBY.
- Dağlar, A. (2024). Bu Şarkı Burada Bitmez: Törelî Şiir ile Törelî Siyâset Arasında Recep Tayyip Erdoğan. *Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın 70. Yaşına Özel Armağan*. Fuzuli Bayat ve ağla ama (Ed.), içinde (s. 405-431), Çanakkale: PA Akademi.
- Dede Korkut: Oğuznameler: Oğuz Beylerinin Hikâyeleri*. (2016). Mertol Tulum ve Mehmet Mahur Tulum (Haz.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Edîb Ahmed-i Yükneki. (2019). *Atebetü’l-Hakâyek*. Serkan akmak (Haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler.
- Ergin, M. (1999). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Guenon, R. (1991). *Modern Dünyanın Bunalımı*. Nabi Avcı (Çev.), İstanbul: Ağaç.
- Hoca Ahmed Yesevî. (2019). *Dîvân-ı Hikmet*. Mehmet Mahur Tulum (Haz.), İstanbul: Ketebe.

- Holbrook, V. R. (1998). *Aşkın Okunmaz Kıyıları*. Erol Köroğlu (Çev.), İstanbul: İletişim.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kaçalın, M. S. (2020). Takdim. *Atabetü'l-Hakâyık* içinde (s. 5-12). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaçalın, M. S. (2023). Giriş. *Dîvânü Lugâti't-Türk* içinde (s. 31-50). İstanbul: Vakıfbank Kültür.
- Karabaş, S. (1999). *Bütüncül Türk Budun Bilimine Doğru*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Karakuş, E. (Ed.) (2023). *Törelî Türk Edebiyatı Çalışmaları-2: Çanakkale Şebidelerine (Şerh-Tablil)*. İstanbul: DBY.
- Karakuş, E. (2024). Yahya Kemal'in Şiirlerinde Mekân. *Şürde Mekân – Mekânda Şiir*. Veysel Şahin (Ed.), içinde (s. 187-209). Ankara: Akçağ.
- Kaşgarlı Mahmud. (2023). *Dîvânü lugâti't-Türk*. Mustafa S. Kaçalın ve Mehmet Ölmez (Haz.), İstanbul: Vakıfbank Kültür.
- Korkmaz, S. (2000). Atebetü'l-Hakâyık Türk İslâm Edebiyatında İlk Türkçe Manzum Hadis Tercümesi midir?. *Türk Kültürü*, 450, 603-613.
- Livingston, R. (1998). *Geleneksel Edebiyat Teorisi*. Necat Özdemiroğlu (Çev.), İstanbul: İnsan.
- Özalp, N. A. (2016). *Aşk Gölünde Yüzen Canlar*. Cilt. 1, İstanbul: Büyüyenay.
- Tulum, M. M. (2019). Giriş. *Dîvân-ı Hikmet* içinde (s. 11-42). İstanbul: Ketebe.
- Yahya Kemal. (2024). *Son Keşifler (Derlenmemiş Şiir, Makale, Hatıra, Röportaj ve Mektuplar)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Yûsuf Hâs Hâcib. (1991). *Kutadgu Bilig*. Reşid Rahmeti Arat (Ed.), Ankara: Türk Dil Kurumu.